

ARKADIUSZ MAŁECKI

Pyrzyce

**STOSUNEK LOKALNYCH WŁADZ
DO ŚREDNIOWIECZNEJ SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ
W PYRZYCACH W LATACH 1945–1972**

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie stosunku lokalnych władz do problemu zabezpieczenia i odbudowy średniowiecznej substancji zabytkowej w Pyrzycach w latach 1945–1972. Postawa lokalnej społeczności i administracji w ciągu blisko dwudziestu siedmiu lat uległa zasadniczym zmianom. W latach 1945–1970 trwał proces powstawania nowego społeczeństwa na tzw. Ziemiach Odzyskanych, w tym okresie wytwarzają się więzi społeczne i historyczne z regionem, na którym osadnicy zamieszkali. Według słownika ochrony zabytków opracowanego przez Mieczysława Kurzątkowskiego substancja zabytkowa to *ukształtowane przez artystę, rzemieślnika, robotnika lub maszynę tworzywo, z którego wykonany jest zabytek*¹. Znaczenie ochrony zabytków często nie było rozumiane ani przez ludność, ani przez przedstawicieli władz. Kiedy do starostwa w Pyrzycach wpłynęło pismo Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego z 19 czerwca 1948 r., dotyczące rejestracji budynków zabytkowych w powiecie, wicestarosta Zdzisław Szczawiński odpo-

¹ *W substancji zabytkowej zawarty jest autentyzm zabytku. Ubytki substancji zabytków architektury, oryginalnych dzieł sztuki, oraz przedprzemysłowych zabytków kultury materialnej są stratami nieodwracalnymi. Zasady konserwatorskie dopuszczają zastępowanie nowym materiałem składników, które ze swej natury są wymienne (np. pokrycie dachowe). W zabytkach kultury materialnej pochodzenia przemysłowego ubytki substancji zabytkowej nie są nieodwracalne, jeżeli brakujące składniki zostaną zastąpione oryginalnymi częściami zamiennymi lub podzespołami.* M. Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989, <http://www.tnn.pl/tekst.php?id=1034> (luty 2011 r.).

wiedział kategorycznie, że budynków o charakterze zabytkowym w powiecie nie ma. Nie wiadomo, czy z braku kompetencji urzędników administracji powiatowej, czy też rozmyślnie, kościołów i innych obiektów sakralnych nie zaliczono do obiektów zabytkowych². Pierwsza inwentaryzacja murów obronnych w Pyrzycach została przeprowadzona na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie przez Zakład Historii Architektury Polskiej Politechniki Gdańskiej. Oprócz inwentaryzacji opracowano także w skali 1 : 50 dokumentację techniczną. Wykonane w 1955 r. prace obejmowały pomiar 42 baszt i czatowni, a także elewacji murów między basztami. Zapewne były potrzebne do wpisu w rejestr zabytków³.

W latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku widoczny jest jeszcze brak więzi historycznej społeczności pyrzyckiej z ponemieckim dziedzictwem miasta, który przyczynił się do dewastacji krajobrazu kulturowego. W miarę integracji przybyszów z różnych regionów Polski z ziemiami zachodnimi wieź z wolna się kształtowała i stawała się mocniejsza. Inicjatywa ochrony i odnowy zabytków początkowo wychodziła od władz administracyjnych, lecz tylko z trudem pozyskiwano lokalną społeczność do odbudowy zabytków miasta. W późniejszym okresie, od lat siedemdziesiątych, role te się odwróciły – to społeczność lokalna zaczęła się domagać od administracji terenowej, aby otoczyła ona opieką dziedzictwo historyczne miasta. Proces odbudowy średniowiecznej substancji zabytkowej w Pyrzycach faktycznie rozpoczął się dopiero w latach sześćdziesiątych XX w. i nie został zakończony do dziś.

Poniższe opracowanie składa się z czterech części. W pierwszej ukazuję podstawę źródłową, a w kolejnych omawiam zaangażowanie administracji wojewódzkiej w odbudowę i zabezpieczenie dziedzictwa historycznego miasta, stosunek lokalnych władz do średniowiecznych zabytków, udział inicjatyw społecznych i szkolnych w ochronie dziedzictwa kulturowego Pyrzyc.

Przyjęte tu ramy chronologiczne nie wymagają szerszego uzasadnienia. Obejmują one okres od przejścia miasta przez administrację polską w 1945 r.

² Archiwum Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie (dalej AZWKZ Szczecin), pismo Starostwa Powiatowego Pyrzyckiego do Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego, 19.06.1948.

³ Tamże, sygn. II/ 210, *Umowa w sprawie inwentaryzacji murów obronnych w Pyrzycach*, 13.12.1954.

do 1972 r., kiedy to weszła w życie ustawa likwidująca gromady jako jednostkę administracji terenowej, a powołująca na ich miejsce gminy⁴.

Wiele znaczących opracowań dotyczących pyrzyckich zabytków ukazało się przed 1945 r. Do najbardziej wartościowych należy obszerna charakterystyka stanu średniowiecznej substancji zabytkowej w Pyrzycach, którą zamieścił w swej szczegółowej publikacji Hugo Lemcke (*Die Bau- und Kunstdenkmäler des Riegierungsbezirks Stettin*, Heft VII: *Der Kreis Pyritz*, Stettin 1906). Na większą uwagę zasługuje również praca Ernsta Gaedkego pt. *Pyritz, ein Musterbild mittelalterlicher Befestigungskunst* (Pyritz 1930), poświęcona pyrzyckiemu zespołowi obronnemu. Autor wnikliwie opisał historię i stan miejskiego systemu obronnego.

Dotychczasowe badania nad stosunkiem władz lokalnych na ziemiach zachodnich i północnych Polski do średniowiecznej substancji zabytkowej są skromne. Ogólne problemy związane z dziedzictwem poniemieckim omówiono w pracy zbiorowej pod redakcją Zbigniewa Mazura *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Poznań 1997). Kolejne opracowania, które częściowo dotyczą stosunku władz lokalnych do średniowiecznej substancji zabytkowej na Pomorzu Zachodnim, to opublikowane również pod redakcją Zbigniewa Mazura *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych* (Poznań 2000) oraz Marka Zybury *Pomniki niemieckiej przeszłości: dziedzictwo kultury niemieckiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski* (Warszawa 1999).

I

Podstawę źródłową niniejszego opracowania stanowią materiały przechowywane w Archiwum Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie oraz w Archiwum Państwowym w Szczecinie Oddział w Stargardzie Szczecińskim. Niezwykle interesującym materiałem jest dokumentacja znajdująca w zasobie pierwszego z tych archiwów, a konkretnie w grupach rzeczowych o nazwach: „Spis akt z lat 1947–1990” oraz „Spis akt z lat 1928–1980”.

W pierwszej grupie istotne są akta zawierające korespondencję między urzędem Konserwatora Zabytków w Szczecinie a Wojewódzką Radą Narodową

⁴ Ustawa z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych, „Dziennik Ustaw” 1972, nr 49, poz. 312.

w Szczecinie, Powiatową Radą Narodową w Pyrzycach i Miejską Radą Narodową w Pyrzycach oraz prezydiami tych rad. Materiały te w sposób informacyjny przedstawiają stanowisko władz konserwatorskich wobec kwestii związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego miasta. Omawiane akta odzwierciedlają problematykę dotyczącą zarówno stanu prawnego zabytków, sytuacji finansowej, jak i zakresu funkcjonowania urzędu konserwatorskiego. Bardzo ważnym materiałem są wytyczne konserwatorskie, pozwalające określić stopień ochrony substancji zabytkowej.

Najciekawszy materiał dotyczący zabytków Pyrzyc znajduje się w grupie rzeczowej „Spis akt z lat 1928–1980”. Grupa ta zawiera najwięcej dokumentów odnoszących się do średniowiecznej substancji zabytkowej. Jest to przede wszystkim korespondencja, wytyczne władz konserwatorskich w sprawach planu zagospodarowania przestrzennego miasta, a także decyzje dotyczące zabytków Pyrzyc z lat 1945–1980. Zasadnicze materiały tej grupy rzeczowej to:

1. *Zabytki nieruchome – Pyrzyce, Powiat Pyrzycki*. Są tu zawarte protokoły, notatki służbowe pracowników Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, umowy, kosztorysy, rachunki, a także korespondencja. Wymienione tu materiały obejmują lata 1946–1979, stanowiąc najbardziej wartościową dokumentację odnoszącą się do pyrzyckich zabytków (sygn. II/210).

2. *Zabytki nieruchome – Pyrzyce 1954–1973*. Znajdują się tu protokoły, wytyczne konserwatorskie do planu zagospodarowania przestrzennego miasta oraz decyzje Głównej Komisji Konserwatorskiej co do zabytków Pyrzyc (sygn. II/208).

3. *Zabytki nieruchome – Pyrzyce. Baszta Sowiec, mury obronne 1961–1968*. Są tu akta dotyczące odrestaurowania obwarowań miejskich oraz Baszty Sowiec, w tym umowy, rachunki, protokoły (sygn. II/209). Z tej grupy rzeczowej na uwagę zasługuje sygnatura II/160, pod którą znajduje się raport Najwyższej Izby Kontroli o stanie substancji zabytkowej w Polsce oraz lista zabytków z powiatu pyrzyckiego przeznaczonych do odbudowy bądź do rozbiórki, będąca następstwem wspomnianego raportu. Raport ten spowodował przyśpieszenie inwestycji lokalnych władz w nieruchomości zabytkowe, celem ich zagospodarowania.

Wymieniona wyżej dokumentacja ma duże znaczenie dla poznania stosunku władz lokalnych do średniowiecznych zabytków w Pyrzycach w interesującym nas okresie. Dokumentacja aktowa znajdująca się w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie (Oddział w Stargardzie Szczecińskim) jest skromna pod względem interesującego nas zagadnienia. Występują w niej tylko cząstko-

we informacje dotyczące średniowiecznej substancji zabytkowej Pyrzyc, które należy zestawić z materiałem aktowym znajdującym się w zasobie Archiwum Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie. Warto odnotowania są dwa zespoły:

- nr 84, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach w latach 1950–1975,
- nr 96, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach w latach 1950–1972.

Do wartościowych materiałów można zaliczyć akta znajdujące się w zespole 84, opatrzone sygnaturą 1017, *Sprawy ewidencji sal widowiskowych i zabytków 1956*, dotyczące samowolnych wypadków niszczenia zabytków w województwie szczecińskim. Do ciekawych materiałów znajdujących się w zespole 96 należą następujące dokumenty:

- protokół 6/58 z 31 października 1958 r. (sygn. 14, *Protokoły sesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 1958*), w którym podjęto uchwałę o inwestycjach na rok 1959 oraz przewidziano naprawę Baszty Sowiej i kaplicy św. Ducha;
- protokół VII/60 z 25 października 1960 r. oraz uchwała Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach nr VII/25/60 z 22 października 1960 r. (sygn. 16, *Protokoły sesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 1960*) – w planach Miejskiej Rady Narodowej zostało ujęte na rok 1961 przekształcenie kaplicy św. Ducha na Muzeum Regionalne;
- protokół IV/62 z 3 września 1962 r. (sygn. 18, *Protokoły sesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 1962*), w którym przedstawiono sytuację związaną z remontem Baszty Sowiej;
- protokół XX/67 z 27 maja 1967 r. – propozycje Komisji Oświaty i Spraw Socjalnych Miejskiej Rady Narodowej, dotyczące zabytków miejskich;
- protokół XXIV/67 z 12 października 1967 r., przedstawiający interwencję architekta powiatowego w związku ze znielowaniem wałów obronnych wskutek prac prowadzonych przy ogradzaniu ogródków działkowych znajdujących się w fosie miejskiej.

Bardzo duża część akt Starostwa Powiatowego Pyrzyckiego z siedzibą w Lipianach z lat 1945–1950 oraz akt Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach z lat 1950–1955 nie zachowała się. Z materiałów archiwalnych wytworzonych przez Starostwo Powiatowe Pyrzyckie w latach 1945–1950 zachowanych jest ok. 40–50%.

Po likwidacji Starostwa Powiatowego Pyrzyckiego dokumentacja aktowa tego urzędu została przejęta przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach. Pierwszy zachowany protokół z kontroli składnicy akt tego prezydium, przeprowadzonej przez pracowników państwowej służby archiwalnej, pochodzi z 24 listopada 1952 r. Stwierdzono w nim, iż składnica akt ulokowana jest w małym, bardzo zawilgoconym piwnicznym pomieszczeniu. Ze względu na niewielką powierzchnię tylko część akt ułożono na regałach. Pozostałe materiały archiwalne leżały na podłodze. Akta Referatu Osiedleńczego były w stanie rozsypu, porzucane po całej piwnicy. Protokół z kolejnej kontroli (3 kwietnia 1954 r.) potwierdza fakt nieuporządkowania akt, nic nie mówi o uporządkowaniu czy ewentualnym zebraniu akt Referatu Osiedleńczego. Z kolei protokoły sesji Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach z lat 1950–1955 są niekompletne, szczególnie z pierwszego okresu działalności rady. Brakuje protokołów z 1952 r.

II

Zespół obronny murów miejskich Pyrzyc należał do 1945 r. do najlepiej zachowanych na Pomorzu Zachodnim⁵. Po ustaniu funkcji obronnej mury adaptowano na cele mieszkalne – pełniły one funkcję tylnich ścian budynków mieszkalnych. Modyfikacje te zniszczyły całkowicie korony murów. W drugiej połowie XIX w. postępujący rozwój szlaków komunikacyjnych wraz z rozbudową przedmieść przyczyniły się do demontażu istniejących przed obydwoma bramami barbakanów. W tym samym okresie nastąpiło zniwelowanie fos, które w poważnej części zamieniono w działki ogrodnicze. W latach 1934–1945 pyrzyckie fortyfikacje odgrywały rolę atrakcji turystycznych. Brama Szczecińska została przystosowana do zwiedzania, pełniąc funkcję wieży widokowej.

Średniowieczna substancja zabytkowa w Pyrzycach poniosła bardzo duże straty w wyniku działań pod koniec drugiej wojny światowej. W pierwszym dwudziestolecu po wojnie inicjatywa w kwestii zabezpieczenia średniowiecznych zabytków należała do władz wojewódzkich. W pierwszych latach powojennych Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego skierował wiele pism do Pełnomocnika Rządu RP na Obwód Perzyce⁶, dotyczących substancji

⁵ E. Lukas, *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1975, s. 41.

⁶ Nazwa Perzyce obowiązywała według dokumentów do lipca 1946 r., później została zmieniona na obecną – Pyrzyce. Archiwum Państwowe w Szczecinie Oddział w Stargardzie Szczecińskim (dalej APS Oddział Stargard), zespół 4, Starostwo Powiatowe Pyrzyckie z siedzibą w Lipianach

zabytkowej. W piśmie z 9 kwietnia 1946 r. do Wydziału Kultury i Sztuki pełnomocnik rządu zobowiązywał się zdobyć dane zabytków malarstwa ściennego znajdującego się na terenie powiatu oraz poczynić wszelkie starania w celu odpowiedniego ich zabezpieczenia⁷. W lipcu 1946 r. starosta powiatu perzyckiego sporządził wykaz zabytków nieruchomych dla miasta Perzycy i oszacował straty. W wykazie znalazły się średniowieczne mury i baszty obronne oraz pochodzący z 1824 r. pomnik św. Ottona. Nie było tam natomiast kościołów i kaplic pochodzących z epoki średniowiecza⁸. Kolejną inicjatywą władz wojewódzkich było wyłączenie w trybie regulacji – parcelacji grodzisk prehistorycznych znajdujących się w powiecie pyrzyckim⁹. W marcu 1949 r. zostały one wpisane do ewidencji zabytków. Były to grodziska w Babinie, Moskorzynie, Koszewku, Turzu, Gardźcu, Starym Przylepie, Pasie, Witkowie, Kurcewie, Przydarłowie oraz Sądowie. W uzasadnieniu przedstawiono, że są to grodziska obronne Słowian i dlatego podlegają ochronie konserwatorskiej. Był to pierwszy wpis do ewidencji zabytków średniowiecznej substancji zabytkowej mieszczącej się w granicach powiatu¹⁰.

Na początku lat pięćdziesiątych przystąpiono do prac nad projektem przestrzennego zagospodarowania miasta oraz rolą w tym układzie średniowiecznych zabytków, jakkolwiek pierwszy projekt, autorstwa inż. Bronisława Procnera, powstał już w 1947 r.¹¹ W czerwcu 1951 r. Wydział Odbudowy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie zwrócił się do Miastoprojektu Północ w Szczecinie o przeprowadzenie studiów analogicznych niezniszczonych zespołów urbanistycznych w województwie szczecińskim, które mają średniowieczną zabudowę¹². Celem tych studiów było wypracowanie właściwej skali dla zabu-

1945–1950, *Sprawozdania sytuacyjne za miesiąc lipiec 1946 r. oraz za miesiąc sierpień 1946 r.; Ziemia ojców*, „Wiadomości Szczecińskie” nr 13, 21.08.1945 r., s. 2.

⁷ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo Pełnomocnika Rządu na Obwód Perzycy do Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego, 9.04.1946.

⁸ Tamże, pismo z 26 lipca 1946 r.

⁹ Tamże, Spis akt z lat 1947–1990, sygn. 1305, *Materiały dotyczące badań wykopaliskowych w Powiecie Pyrzyckim z lat 1948–1949*.

¹⁰ Zapewne na podstawie opracowania wyników prac wykopaliskowych przeprowadzonych w powiecie pyrzyckim w latach 30. minionego wieku, opisanych w: G. Dorcka, *Urgeschichte des Weizacker-Kreises Pyritz*, Stettin 1939.

¹¹ AZWKZ Szczecin, grupa rzeczowa Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/208, *Charakterystyka zabytkowego planu miasta – projekt zagospodarowania przestrzennego*, 7.06.1956.

¹² Tamże, sygn. II/210, pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie do Miastoprojektu Północ w Szczecinie, 22.06.1951.

dowy Pyrzyc. Zajmujący się tym planem inż. Henryk Okrój musiał się zapoznać z miejscowościami Moryń, Mieszkowice, Trzcieszko-Zdrój, Myślubórz, gdzie zachowały się podobne zespoły urbanistyczne wraz z średniowieczną zabudową. Taki projekt wymagał również akceptacji ze strony Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie. Na podstawie koncepcji opracowanej przez inż. Brandera, który uprzednio zapoznał się z rzeczywistym stanem miasta¹³, Komisja Konserwatorska Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie 12 sierpnia 1952 r. zatwierdziła wytyczne do projektu zagospodarowania przestrzennego Pyrzyc zawierające następujące zalecenia:

1. Sieć ulic powinna być przedstawiona w pełnym zakresie zgodnie z historycznymi danymi.
2. Wobec braku dokładnych pomiarów dotyczących charakteru zabudowy działek, plan nie powinien precyzować w obecnym stadium lokalizacji zabudowanej a jedynie granice bloków.
3. Wzdłuż głównych ulic należy zachować zabudowanie zwarte.
4. Ulice wzdłuż murów obronnych powinny być obustronnie zabudowane, przy czym od strony muru sposobem luźnym lub grupowym. Unikać lokowania budynków na wprost wylotów ulic bocznych, aby o ile to możliwe nie zamykać widoków na mury i baszty.
5. W związku z motywami podanymi w punkcie 4 – należy przekomponować lokalizacje budynków użyteczności publicznej.
6. Ratusz ustawić przy jednej połaci rynku, a nie na jego środku ze względu na małą powierzchnię rynku.
7. Dom Towarowy należy lokować raczej przy wschodniej połaci rynku.
8. Projekt uzgodnić z konserwatorem Wojewódzkim, należy wykonać:
 - a) Pomiary i badania w terenie, odgruzować dzielnicę zabytkową.
 - b) Urządzić zieleńce w dawnych fosach i wałach, a z związku z tym zlikwidować ogródki działkowe w fosach.
 - c) Całkowicie odrestaurować mury obronne¹⁴.

W dalszym ciągu trwały prace nad planem zagospodarowania przestrzennego. Wytyczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie do planu

¹³ Tamże, pismo Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 29.09.1951.

¹⁴ Tamże, *Protokół z posiedzenia Komisji Konserwatorskiej Ministerstwa Kultury i Sztuki w sprawie planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy Staromiejskiej w Pyrzycach*, 18.08.1952. We wszystkich cytowanych dokumentach zachowano oryginalną pisownię i interpunkcję.

ogólnego odbudowy Pyrzyc, które uzgodniono 14 stycznia 1954 r., zawierały następujące zalecania:

1. *Zachowanie w planie ogólnym murów jest słuszne, ze względu na dobry stan ich zachowania i możliwości konserwatorskie.*
2. *Mury, wały i fosa (zewnętrzne) – pozostawić, jako teren parkowy z ciągami spacerowymi.*
3. *W całości zachować na terenie starego miasta strefę II, budynki tylko 3 kondygnacyjne. Ciągi na wschód i zachód od kościoła św. Maurycego, jako ciągi piesze. Pozostawić dawne ulice.*
4. *Pas spacerowy od wewnętrznej strony murów, jego szerokość musi być zachowana i umożliwiać pewne widoki perspektywiczne.*
5. *Kościół św. Maurycego pozostaje miejscem kultu, styl: Ratusz po rekonstrukcji na siedzibę MRN. Kaplica św. Ducha na świetlicę. Budynek klasztorny pofranciszkański na cele muzeum. Teren grodziska na południe od miasta należy przewidzieć, jako park. Kościół (Mariacki) poza murami obecnie zniszczony należy zachować w terenach zielonych¹⁵.*

Autorką wytycznych była komisja w składzie: Henryk Okrój – projektant, Stanisław Latour – kierownik Pracowni Konserwacji Zabytków w Szczecinie, Henryk Dziurla – wojewódzki konserwator zabytków w Szczecinie. Ze wszystkich projektów i wytycznych konserwatorskich jednoznacznie wynika, jak dużą wagę przykładano do odtworzenia historycznego, dosłownie średniowiecznego zarysu miasta. Szczególną uwagę zwrócono na zachowanie średniowiecznych zabytków. Nadzór nad nimi nie należał do kompetencji lokalnych władz, lecz instytucji wyższego szczebla, tj. Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie oraz Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie.

Ważną cezurą jest 30 lipca 1955 r., w tym bowiem dniu pyrzyckie zabytki zostały wpisane do rejestru zabytków, co oznaczało ochronę prawną dla ocalałej substancji zabytkowej. Do rejestru zabytków z dniem 30 lipca 1955 r. wpisano następujące obiekty¹⁶:

- 1) obwarowania miejskie z XIV i XV w. z Bramą Bańską i fragmentami Bramy Szczecińskiej oraz baszty: Sowią, Lodową, Prochową i Więzienną. Właściciel: Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, nr 54;

¹⁵ Tamże, sygn. II/208, *Protokół z uzgodnionego planu ogólnego odbudowy Pyrzyc z wytycznymi Konserwatorskimi*, 14.01.1954.

¹⁶ Tamże, karty inwentarzowe zabytków miasta Pyrzyc.

- 2) kościół św. Ducha z końca XIII w. Właściciel: Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, nr 45;
- 3) kościół św. Maurycego z XIV–XV w. Właściciel: Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, nr 65;
- 4) teren Starego Miasta. Właściciel: Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, nr 38.

W charakterystyce zabytkowego planu miasta z 7 lipca 1956 r. do projektu zagospodarowania przestrzennego przewidziane było całkowite wyburzenie kaplicy św. Ducha. Projektanci stwierdzili ograniczenie widoczności wąskich przejazdów przy Bramie Bańskiej i Baszcie Sowiej. Autorzy projektu zasugerowali ograniczenie prędkości. Wskazano zarazem na możliwość poszerzenia wjazdu do miasta przez luki w murach miejskich (w tym okresie powstaje projekt nowej magistrali tranzytowej Poznań–Szczecin, omijającej miasto po stronie zachodniej). Do tego projektu Wojewódzki Konserwator Zabytków zaznaczył swoje wytyczne:

1. *Cały plan miasta średniowiecznego należy zachować w jego dotychczasowym układzie, nie naprostowując krzywizn i deformacji, lecz właśnie przez odpowiednie zgrupowanie zabudowy, podkreślić ich walory plastyczne jak i charakter historyczny.*
2. *Kościół św. Maurycego wciągnięty w zespół odbudowy centrum wymaga opieki konserwatorskiej w celu jego zabezpieczenia i ewentualnej rekonstrukcji.*
3. *Kościół św. Ducha (kaplica) wymaga opieki konserwatorskiej, zabezpieczenia dachu i wzmocnienia ścian. Obiekt może być świetlicą lub kinem.*
4. *Brama Bańska wymaga zabezpieczenia ścian żelaznymi ściągamami oraz uzupełnienia brakujących części¹⁷.*

W 1956 r. na terenie województwa szczecińskiego doszło do samowolnego niszczenia opuszczonych obiektów sakralnych. Po wypadkach, jakie miały miejsce w Ustowie i Warzycicach w powiecie szczecińskim, gdzie rozebrano dwa późnoromańskie kościoły granitowe pochodzące z końca XIII w., Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie w piśmie z 10 lipca 1956 r. zaleciło zbadanie stanu akcji rozbiórkowych w powiecie pyrzyckim przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej¹⁸. Podobny wypadek wydarzył się bowiem

¹⁷ Tamże, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/208, *Charakterystyka zabytkowego planu miasta. Projekt zagospodarowania przestrzennego*, 7.06.1956.

¹⁸ APS Oddział Stargard, zespół 84, sygn. 1017, *Sprawy ewidencji sal widowiskowych i zabytków 1956*, pismo przewodniczącego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie

w Pyrzycach – Wojewódzki Konserwator Zabytków w czasie inspekcji przeprowadzonej 7 lipca 1956 r. stwierdził zniszczenie (rozebranie?) ruin zabytkowego klasztoru Franciszkanów¹⁹. Zgodnie z zaleceniami Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w razie stwierdzenia samowolnej rozbiórki obiektów zabytkowych, nie wyłączając obiektów sakralnych, należy prace natychmiast przerwać i powiadomić Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach na polecenie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie zorganizowało 17–25 września 1956 r. tydzień opieki nad zabytkami powiatu²⁰. Pomimo tak szlachetnej akcji doszło w powiecie pyrzyckim do rozbiórki trzynastowiecznego kościoła granitowego w Kosinie (gromada Przelewice). Zdarzenie zostało zauważone 20 października 1956 r. przez sekretarza Wojewódzkiej Rady Narodowej Jana Zbicińskiego²¹. Zastanawia brak znajomości przepisów prawa w radach narodowych niższego szczebla. W tym okresie dochodziło do dewastacji krajobrazu kulturowego na ziemiach zachodnich i północnych, sytuacja w powiecie pyrzyckim nie odbiegała od tego, co się działo w innych powiatach i województwach, np. w Nysie na Dolnym Śląsku czy w powiecie szczecińskim. Sprzyjało tym incydentom nastawienie lokalnej społeczności do mienia poniemieckiego – ludzie nie czuli z nim więzi społecznych ani historycznych. Przykładem są poniemieckie cmentarze, które uległy dewastacji.

W sprawie zatwierdzenia planu zagospodarowania przestrzennego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie 15 lutego 1957 r. podjęło uchwałę, która akceptowała (z małymi wyjątkami) wytyczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków²². Sprawę ewentualnego pozostawienia zabytkowej ka-

Stanisława Gałki do przewodniczącego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach, 10.07.1956.

¹⁹ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie do przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, 10.07.1956 r.

²⁰ APS Oddział Stargard, zespół 84, sygn. 1017, *Sprawy ewidencji sal widowiskowych i zabytków 1956*, pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach, 6.09.1956.

²¹ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach, 23.10.1956.

²² Tamże, sygn. II/208, *Uchwała Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie nr VI/51 z dnia 15 II 1957 r. w sprawie zatwierdzenia planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego i planu etapowego*.

plicy św. Ducha, znajdującej się przy wylocie ze Starego Miasta, rozstrzygnąć miała komisja złożona z przedstawicieli Komitetu ds. Urbanistyki Architektury oraz Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

12 września 1958 r. kolejny obiekt średniowieczny doczekał się wpisu do rejestru zabytków, mianowicie ruiny kościoła poaugustiańskiego (decyzją KI-V-0/112/58, nr 349)²³.

Wszelkie zmiany dotyczące ruchu tranzytowego przez teren wpisany do rejestru zabytków, w tym wypadku tzw. Stare Miasto w Pyrzycach, musiały być zaakceptowane przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, a ściślej – przez Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie. Dlatego wiosną 1960 r. pracownik tego zarządu mgr P. Gartkiewicz przeprowadził inspekcję konserwatorską w Pyrzycach²⁴. W jej wyniku ministerstwo wydało zarządzenie w sprawie ruchu tranzytowego przez Pyrzyce oraz zabezpieczenia Baszty Sowiej. Negatywnie oceniono poprzednie koncepcje dotyczące ruchu tranzytowego przez Stare Miasto w Pyrzycach, opracowane przez Wydział Architektury i Nadzoru Budowlanego w Szczecinie. Zalecono projektantom rozpatrzenie możliwości przeprowadzenia ruchu tranzytowego drugą równoległą ulicą, tj. ul. Kilińskiego (dawna Stettinerstrasse, która była do 1945 r. główną ulicą Pyrzyc). We wrześniu 1961 r. Wydział Kultury i Sztuki Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Szczecinie podpisali umowę o nadzorze konserwatorskim, kończąc zarazem urzędowe formalności dotyczące zabezpieczenia baszty²⁵.

W latach 1962–1964 przeprowadzono prace remontowe zabezpieczające Basztę Sowią przed dalszymi zniszczeniami²⁶. Wykonawcą była Pracownia Konserwacji Zabytków w Szczecinie, a prace finansował w całości Wojewódzki

²³ Tamże, Spis akt za lata 1947–1990, sygn. 803, odpis orzeczenia o uznaniu za zabytek, 12.09.1958 (zgodność potwierdził Wojewódzki Konserwator Zabytków w Szczecinie).

²⁴ Tamże, pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie, Wydział Kultury, 20.05.1960.

²⁵ Tamże, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/209, *Zabytki nieruchome – Baszta Sowią, mury obronne 1961–1968*, umowa o nadzór konserwatorski przy odbudowie Baszty Sowiej, 26.09.1961.

²⁶ E. Lukas, *Pyrzyckie obwarowania miejskie. Źródła do dziejów fortyfikacji miejskich Pyrzyc*, „Zeszyty Pyrzyckie” 2 (1969), red. K. Golczewski, H. Lesiński, Poznań–Szczecin 1970, s. 160.

Konserwator Zabytków²⁷. Cegłę gotycką potrzebną do odbudowy baszty odzyskiwano z południowej części murów miejskich²⁸.

Po trzech latach prac nad dokumentacją, zarówno techniczną, jak i historyczną, 3 września 1963 r. zatwierdzono wniosek o przekazanie kaplicy św. Ducha na potrzeby Muzeum Regionalnego. Autorem dokumentacji historycznej był dr Stanisław Żaryn, jeden z twórców odbudowy zabytków Warszawy²⁹.

W grudniu 1968 r. do rejestru zabytków zostały wpisane wczesnośredniowieczne grodziska w Babinie, Parsowie, Moskorzynie, Starym Przylepie oraz w Brodach. Na podstawie wykopalisk archeologicznych przeprowadzonych w kwietniu tego samego roku dokonano weryfikacji poprzednich wpisów w rejestrze zabytków z 1949 r. W grudniu 1969 r. do rejestru zabytków wpisano następne wczesnośredniowieczne grodziska znajdujące się w powiecie pyrzyckim, tj. w Przywodziu, Dolicach, Pyrzycach i Lipianach.

III

Administracja lokalna w pierwszych latach powojennych nie przejawiała zainteresowania kwestią zabytków. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach nie dysponowało środkami finansowymi na ten cel (budżet gminy za pierwsze półrocze 1950 r. wykonano następująco: dochody osiągnięto tylko w 40%, a wydatki sięgnęły 36%)³⁰. Nie było również wykwalifikowanych robotników do prac przy renowacji zabytków. W samych Pyrzycach istniał jeden zakład państwowy i dwa rzemieślnicze zajmujące się pracami budowlanymi³¹.

W piśmie z 15 lutego 1946 r. do Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Pomorze Zachodnie, a konkretnie do Wydziału Kultury i Sztuki, zastępca Pełno-

²⁷ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/209, pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie do Pracowni Konserwacji Zabytków w Szczecinie, 28.08.1961; E. Lukas, *Pyrzyckie obwarowania miejskie...*, s. 160.

²⁸ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/209, pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie do Pracowni Konserwacji Zabytków w Szczecinie, 28.08.1961.

²⁹ Tamże, sygn. II/210, pismo Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 26.07.1963.

³⁰ APS Oddział Stargard, zespół 96, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, sygn. 8, *Protokoły sesji Miejskiej Rady Narodowej 1950–1951*, protokół II/50 z 19 sierpnia 1950 r.

³¹ Ibidem, zespół 20, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Pyrzycach 1945–1950, sygn. 8, *Raporty sytuacyjne dotyczące ludności i gospodarki rolnej*, wykaz zakładów rzemieślniczych, 8.04.1947; tamże, zespół 96, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach, sygn. 8, *Protokoły sesji Miejskiej Rady Narodowej 1950–1951*, protokół III/50 z 10 listopada 1950 r.

mocnika Rządu RP na Obwód Perzycy informował, że Zarząd Miejski nie jest w stanie zabezpieczyć miasta przed „szabrem”³². Chodziło przede wszystkim o kradzież cegieł z murów miejskich. W tym samym dokumencie pojawia się również zamiar wykorzystania zabytkowych murów miejskich jako tylnych ścian budynków mieszkalnych. W lipcu 1947 r. architekt powiatowy inż. Willa złożył w Wydziale Odbudowy Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego kosztorysy dotyczące zabezpieczenia średniowiecznych kościołów. W kosztorysach tych przedstawiono plan wykonania prac porządkowo-rozbiórkowych przy dwóch średniowiecznych kościołach³³. Starostwo Powiatowe Pyrzyckie otrzymało kredyt na zabezpieczenie kościoła św. Maurycego (w aktach zwanego często katedrą) w dwóch ratach. Pierwsza, w wysokości 200 tys. zł, wpłynęła 14 lutego 1948 r., druga, w wysokości 1 210 tys. zł – 3 marca tegoż roku. Był to kredyt na rok 1947. Uzyskano go z funduszy Ministerstwa Kultury i Sztuki na wniosek Komisji Konserwatorskiej w Szczecinie³⁴. Bardzo ciekawe jest rozliczenie kredytu na prace porządkowe przy kościele św. Maurycego, sporządzone 27 października 1948 r., a ułożone następująco:

Rozchód

1. Zarząd Miejski

- *Roboty rozbiórki porządkowej 86 953 zł*
- *Narutowicza 20 36 771 zł*
- *Lewandowski (Stolarnia) 18 902 zł*
- *Odbudowa Pyrzyc 9 878 zł*

Razem 152 504 zł

2. Starostwo ref. Odbudowy

- *Kościuszki 31 45 339 zł*
- *Narutowicza 13 30 781 zł*
- *Akcja „W” 45 120 zł*
- *Budowa Starostwa 340 696 zł*

Razem 461 936 zł

³² AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, *Zabytki nieruchome – Powiat Pyrzycki (protokoły, notatki, umowy, korespondencja, kosztorysy i rachunki) 1946–1979*, pismo Pełnomocnika Rządu na Obwód Perzycy do Urzędu Pełnomocnika Rządu na Okręg Pomorze Zachodnie, 15.02.1946 (było ono odpowiedzią na pismo z 12 grudnia 1945 r.).

³³ Tamże. W kosztorysach przedstawiano plan wykonania prac zabezpieczających przy kościele św. Maurycego oraz kaplicy św. Ducha – pismo architekta powiatowego do Wydziału Odbudowy Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego, 27.07.1947.

³⁴ APS, Zespół 317, Urząd Wojewódzki Szczeciński 1945–1950, sygn. 5090, *Protokoły Komisji Konserwatorskiej w sprawie zabytków Szczecina 1946–1947*, protokół zebrania Komisji Konserwatorskiej w Szczecinie, 14.01.1948.

3. Katedra

- *Personel biura* 21 875 zł
- *Zwózka szyn* 33 628 zł
- *Zwózka materiałów odbudowy Pyrzyc* 28 116 zł
- *Delegacja Kędziory* 5 980 zł
- *Dyr. Lasów Państwowych* 400 000 zł
- *Ubezpieczenia społeczne* 154 426 zł
- *Korzeniowski* 19 967 zł
- *Katedra* 35 225 zł
- *Personel biura* 13 130 zł
- *Katedra* 50 919 zł
- *Kędziora nadgodziny* 397.50 zł

Razem 763 663 zł, nie wykorzystano w 1947 r. sumy 31 846 zł³⁵

Kredyt nie został więc wykorzystany na remont kościoła, ale na bieżące potrzeby zarówno starostwa, jak i Zarządu Miejskiego.

W latach 1951–1953 rozpoczęły się pierwsze prace konserwacyjno-zabezpieczające przy Bramie Bańskiej i Baszcie Sowiej, przeprowadzone przez Budowlane Przedsiębiorstwo Powiatowe w Pyrzycach.

Druga połowa lat pięćdziesiątych przyniosła niewielką poprawę zainteresowania lokalnych władz kwestią ochrony zabytków. W tym okresie trwały prace nad planem zagospodarowania przestrzennego Pyrzyc, w szczególności nad projektem urbanistycznym tzw. Starego Miasta. W 1956 r. przystąpiono do pierwszych prac zabezpieczających przy Bramie Bańskiej³⁶. Na sesji w dniu 31 października 1958 r. podjęto uchwałę o inwestycjach na rok 1959, w której przewidziano w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków naprawę Baszty Sowiej i kaplicy św. Ducha³⁷. W odpowiedzi na pismo Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach z 12 listopada 1958 r., dotyczące oględzin baszty i kaplicy św. Ducha³⁸, Wojewódzki Konserwator Zabytków

³⁵ AZWKZ Szczecin, spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, rozliczenie z kredytów na katedrę za 1947 r. z 28 października 1948 r., sporządzone przez Starostwo Powiatowe Pyrzyckie, podpisane przez architekta powiatowego (podpis nieczytelny), zapewne Bernarda Maciejewskiego, który w tym okresie sprawował tę funkcję.

³⁶ E. Lukas, *Pyrzyckie obwarowania miejskie...*, s. 160.

³⁷ APS Oddział Stargard, zespół 96, sygn. 14, *Protokoły sesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 1958*, protokół 6/58 z 31 października 1958 r.

³⁸ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, protokół z oględzin baszty i kościółka przy bramie wyjazdowej w kierunku Gorzowa, 12.11.1958.

w Szczecinie zalecił podjęcie prac zabezpieczających oraz jednoznacznie stwierdził, że obowiązek remontu spoczywa na gospodarzu miasta zgodnie z art. 16 *Rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami*³⁹. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 11 stycznia 1960 r. zwróciło się z prośbą do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie o zabezpieczenie Baszty Sowiej⁴⁰. Obiekt groził zawaleniem. W tym samym roku rozpoczęły się prace nad opracowaniem dokumentacji Muzeum Regionalnego w Pyrzycach, którego siedzibą miała być kaplica św. Ducha⁴¹. Wymagało to zarówno zmian w projekcie przestrzennego zagospodarowania miasta, jak i decyzji Głównej Komisji Konserwatorskiej Ministerstwa Kultury i Sztuki, która postanowiła pozostawić budynek bez zniekształceń⁴². Z kolei sprawa zabezpieczenia Baszty Sowiej stanęła w martwym punkcie aż do ukazania się w „Głosie Szczecińskim” artykułu pt. *Baszta Sowia runie*⁴³. Pierwszy na ten artykuł zareagował architekt powiatowy Tadeusz Blicharski. 16 lutego 1961 r. zwrócił się on z prośbą do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie o zabezpieczenie Baszty Sowiej oraz pozostałych baszt: Mnisiej, Prochowej, Zegarowej, Lodowej oraz Pijackiej⁴⁴. Bardzo ciekawie umotywował swoją prośbę, stwierdzając, że *wyżej wspomniane obiekty leżą na trasie Szczecin–Poznań, są częstymi przedmiotami zainteresowań turystów*. Jest to pierwsza po 1945 r. wzmianka o ruchu turystycznym w powiecie pyrzyckim. Wojewódzki Konserwator Zabytków w piśmie do redakcji „Głosu Szczecińskiego” tłumaczył się zbyt małą kwotą (100 tys. zł) przyznaną na remont baszty przez Wydział Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie oraz liczył na dodatkowe kredyty na ten cel⁴⁵.

³⁹ Tamże, pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie do Prezydium Miejskiej Rady Narodowej Pyrzycach, 20.11.1958; „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1928, nr 29, poz. 265.

⁴⁰ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 11.01.1960.

⁴¹ Tamże, sygn. II/208, pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie, Wydział Architektury i Nadzoru Budowlanego, do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 4.07.1960.

⁴² Tamże, pismo Ministerstwa Kultury i Sztuki, Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków w Warszawie, do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie, 14.12.1960.

⁴³ „Głos Szczeciński”, 11–12.02.1961.

⁴⁴ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo architekta powiatowego do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 16.02.1961.

⁴⁵ Tamże, pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie do redakcji „Głosu Szczecińskiego”, 21.03.1961.

W tym samym roku Najwyższa Izba Kontroli przedstawiła raport o stanie substancji zabytkowej w Polsce⁴⁶. W dokumencie stwierdzono niewykorzystanie środków przeznaczonych na odbudowę lub rozbiórkę. Z łącznej kwoty 180 mln zł przyznanej na ten cel na terenie całego kraju wykorzystano zaledwie 76 mln zł. Winą za taki stan rzeczy obarczono inwestorów, czyli lokalne samorządy uchylające się od ciążącego na nich obowiązku inwestycji w nieruchomości zabytkowe. Raport zobowiązywał prezydium wojewódzkich rad narodowych do usprawnienia i zaktywizowania prezydiów niższych rad narodowych w zakresie ochrony zabytków poprzez ich zagospodarowanie na cele użytkowe w trybie postanowień uchwały. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pырzycach sporządziło wykaz zabytków znajdujących się na terenie powiatu, przeznaczonych do odbudowy bądź rozbiórki. Został on przesłany do zatwierdzenia przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie oraz do decyzji co dalszych działań. W dokumencie tym wymienione zostały następujące obiekty:

1. *Pyrzyce – kaplica św. Ducha, zawęża wyjazd z Pырzyc w kierunku Lipian. Koszt odbudowy 1 mln zł, koszt rozbiórki 50 tys. zł.*
2. *Stare Chrapowo – ruiny kościoła w 80% zniszczone. Obiekt bez zabezpieczeń i uporządkowanego stanu zagrożenia dla otoczenia oraz mało estetyczny wygląd jak na trasę turystyczną. Koszt rozbiórki 80 tys. zł.*
3. *Łozice – ruiny kościoła, mury zewnętrzne zniszczone w 40%. Przedstawia małe walory zabytkowe, przemawia za rozbiórką. Koszt rozbiórki 40 tys. zł.*
4. *Morzyca – ruiny zamku, mury zewnętrzne zniszczone w 50%, można odbudować Wieżę Stary Piotr natomiast reszta przemawia za rozbiórką.*
5. *Morzyca – ruiny kościoła, mury z kamienia zniszczone w 40%. Nie uzasadnia celowości zachowania tych ruin.*
6. *Obryta – ruiny kościoła, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej otrzymało zgodę na rozbiórkę od Wydziału do Spraw Wyznań. Decyzję podtrzymujemy.*
7. *Pomietów – ruiny kościoła, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej otrzymało zgodę na rozbiórkę od Wydziału do Spraw Wyznań. Decyzję podtrzymujemy.*
8. *Ryszewo – ruiny kościoła, mury zewnętrzne zachowane w 90%. Koszt 40 tys. zł, nasza propozycja wykorzystania po odbudowie na magazyn, garaż Kółka Rolniczego, względnie świetlica.*
9. *Rzepniewo – ruiny kościoła, zniszczony w 75%, nie przedstawia naszym zdaniem wartości zabytkowej, proponujemy rozebranie.*

⁴⁶ Tamże, sygn. II/160, *Raport NIK o stanie substancji zabytkowej w Polsce.*

10. Lipka – ruiny kościoła, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej otrzymało zgodę na rozbiórkę od Wydziału do Spraw Wyznań. Decyzję podtrzymujemy.
11. Rokity – ruiny kościoła, zniszczone w 60%, przemawia za rozbiórką. Przedstawia małe walory zabytkowe⁴⁷.

Warto się przyjrzeć temu wykazowi wyliczającemu średniowieczne i renesansowe zabytki. Oprócz jednego zamku zawiera on tylko obiekty sakralne.

Pyrzyckie władze lokalne podjęły decyzję odnośnie do lokalizacji w kaplicy św. Ducha Powiatowej i Miejskiej Biblioteki Publicznej – zamiast Muzeum Regionalnego⁴⁸. Już we wrześniu 1966 r. sporządzono kwestionariusz dotyczący usytuowania biblioteki w kaplicy. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach postanowiło całą inwestycję finansować wspólnie z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Szczecinie⁴⁹. W tym samym roku, a dokładnie od 12 kwietnia do 30 września, trwał remont kapitalny murów między ulicami 1 Maja i Kilińskiego⁵⁰. Bardzo dobrym przykładem jest współdziałanie lokalnych rad narodowych przy odbudowie miejscowych zabytków. Uznano bowiem, że łatwiej będzie pozyskać fundusze, jeżeli każda z rad będzie miała inny obiekt zabytkowy do odremontowania. Rozpoczął się kolejny etap odbudowy murów miejskich. Rozpoczęto go 29 maja, trwał do 27 sierpnia 1967 r.⁵¹ i polegał na zabezpieczeniu ruin Bramy Szczecińskiej. We wrześniu 1967 r. odnotowano przypadek niwelowania fragmentu wałów obronnych wskutek prac prowadzonych przy ogradzaniu ogródków działkowych znajdujących się w fosie miejskiej. W wyniku interwencji architekta powiatowego, który nakazał przerwanie prac, nie zniszczono dawnego systemu obronny miasta⁵². W 1968 r. prowadzono prace przy odbudowie kaplicy św. Ducha, z przeznaczeniem na Powiatową i Miejską Bibliotekę Publiczną w Pyrzycach. Koszt tych robót przewidywano na sumę

⁴⁷ Ibidem, pismo Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 1.12.1965.

⁴⁸ Tamże, sygn. II/208, *Kwestionariusz na Powiatową i Miejską Bibliotekę Publiczną*, 20.09.1966.

⁴⁹ Tamże, pismo Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 27.09.1966.

⁵⁰ Tamże, sygn. II/209, *Protokół w sprawie odbioru końcowego i przekazania do użytku kapitalnego murów obronnych między ulicami 1-maja a Kilińskiego w Pyrzycach*, 4.10.1966.

⁵¹ Tamże, pismo Pracowni Konserwacji Zabytków w Szczecinie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 27.05.1967.

⁵² APS Oddział Stargard, zespół 96, sygn. 24, *Protokoły sesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 1967*, protokół XXII/67 z 14 września 1967 r.

800 tys. zł⁵³. 17 maja 1969 r. nastąpiło długo oczekiwane przeniesienie biblioteki do odbudowanej kaplicy przy ul. Zabytkowej⁵⁴. Rozwiązano problem lokalowy biblioteki pyrzyckiej, a przy tym odbudowano, a raczej ocalono, ten cenny dla miasta zabytek.

Na podstawie zachowanych dokumentów z lat 1945–1956 trudno stwierdzić, jaki był stosunek administracji powiatowej do średniowiecznych zabytków. Najogólniej działania jej ograniczały się do ingerencji architekta powiatowego, nie zawsze zresztą respektowanych przez Miejską Radę Narodową, przy wydawaniu pozwoleń na rozpoczęcie prac remontowych. Referat Kultury i Sztuki działający przy Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach zajmował się przede wszystkim oświatą, organizowaniem i zaopatrzeniem bibliotek, tworzeniem nowych świetlic⁵⁵. Na sesji Miejskiej Rady Narodowej 16 listopada 1956 r. uczestniczący w obradach przewodniczący Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach Władysław Janowski powiedział: *Rady Narodowe nie były gospodarzem na swoim terenie, ponieważ budżety Miejskich i Powiatowych Rad były narzucone od władz zwierzchnich*⁵⁶. Rady narodowe w tym okresie nie miały żadnych uprawnień w planowaniu gospodarczym na swoim terenie, ograniczały się tylko do składania wniosków w sprawach dotyczących miasta lub powiatu. Plany regionalnej polityki gospodarczej uchwałała Wojewódzka Rada Narodowa, musiały być one zaopiniowane przez Centralny Urząd Planowania w Warszawie, a następnie przedłożone do uchwalenia radom narodowym niższego szczebla⁵⁷.

Z akt wynika, że odbudowa zabytków w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku wynikała raczej z inicjatywy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz władz wojewódzkich. Największy rozwój przestrzenny miasta przypada właśnie na lata 1960–1969 i związany jest z powstaniem nowych osiedli mieszkalnych na terenie tzw. Starego Miasta. Odbudowę zabytków moim zdaniem

⁵³ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/208, pismo Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pyrzycach do Wojewódzkiego konserwatora Zabytków w Szczecinie, 25.03.1968; tamże, Spis akt z lat 1947–1990, sygn. 802, *Pyrzyce – Kościół św. Ducha 1960–1966, 1968*, wniosek o dofinansowanie, dokumentacja kosztorysowa.

⁵⁴ *Kronika Pyrzyckiej Biblioteki Publicznej*.

⁵⁵ APS Oddział Stargard, zespół 20, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Pyrzycach 1945–1950; tamże, zespół 96, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach w latach 1950–1973.

⁵⁶ Tamże, zespół 96, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach w latach 1950–1973, sygn. 12, *Protokoły sesji Miejskiej Rady Narodowej 1956*, protokół 8/56 z 16 listopada 1956 r.

⁵⁷ R. Sudziński, *Organizacja i funkcjonowanie Rad Narodowych w Województwie Pomorskim 1945–1950*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, s. 128–129.

wymusił właśnie rozwój przestrzenny miasta, ale także miał w niej swój udział raport Najwyższej Izby Kontroli.

IV

Inicjatywy społeczne i szkolne nie miały dużego udziału w odbudowie i zabezpieczeniu dziedzictwa historycznego miasta – poza jednym wyjątkiem dotyczącym działalności Parafialnego Komitetu Odbudowy Zabytkowej Katedry w Pyrzycach.

Pierwsze prace społeczne zostały podjęte 3 października 1948 r. przez młodzież ze stargardzkiego gimnazjum, pod przewodnictwem wiceprezesa PTK Kropelnickiego i Szymańskiego z Referatu Odbudowy. Młodzież podniosła leżący przy studziencie św. Ottona krzyż granitowy, znajdujący się w wodzie zapewne od czasu walk o Pyrzyce⁵⁸. Ponadto zwiedziła kościół św. Maurycego oraz ruiny średniowiecznego klasztoru Franciszkanów. Właśnie przy ruinach klasztoru, który przed wojną był siedzibą muzeum regionalnego, uczniowie gimnazjum odkopali kilka eksponatów pochodzących z epoki neolitycznej i średniowiecza.

Społeczność lokalna miała duży udział w odbudowie kościoła św. Maurycego w Pyrzycach (obecnie pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny). 27 marca 1957 r. Urząd ds. Wyznań wydał okólnik nr 3 (*W sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych oraz zaopatrzenia tych obiektów w materiały budowlane*), na którego podstawie można było podjąć starania nie tylko o przekazanie kościoła, ale także o materiały budowlane, tak trudno dostępne w Polsce Ludowej. Kuria biskupia w Gorzowie Wielkopolskim 9 października 1957 r. wystąpiła do Wydziału ds. Wyznań w Szczecinie z wnioskiem o przekazanie poewangelickiego kościoła św. Maurycego parafii św. Ottona w Pyrzycach w celu odbudowy⁵⁹. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Szczecinie zasięgnęło w tej sprawie opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Zdaniem władz konserwatorskich przekazanie kościoła było zgodne z założeniami planu zagospodarowania przestrzennego, a ten charakterystyczny zabytek sakral-

⁵⁸ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo Starostwa Powiatowego Pyrzyckiego do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 3.10.1948.

⁵⁹ Tamże, wniosek kurii biskupiej o przekazanie do odbudowy ruin poewangelickiego kościoła św. Maurycego w Pyrzycach.

ny jako miejsce kultu wpłynęło pozytywnie na ożywienie miasta⁶⁰. 24 stycznia 1958 r. nastąpiło oficjalne przekazanie ruin kościoła św. Maurycego pyrzyckiej parafii św. Ottona⁶¹. W tym okresie powstał Komitet Parafialny Odbudowy Zabytkowej Katedry w Pyrzycach, w skład którego weszło 24 członków. Według kroniki parafialnej komitet ten wybudował połowę cegielnię, która zaspokajała potrzeby związane z odbudową kościoła⁶². Ksiądz Stefan Kaczmarek, który przewodniczył komitetowi, zwrócił się 18 maja 1960 r. do prezesa Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich i posła na Sejm PRL, prof. Mariana Lityńskiego, z prośbą o pomoc przy odbudowie świątyni. Przedstawił sytuację finansową, w jakiej znalazł się Komitet Odbudowy Zabytkowej Katedry w Pyrzycach, który w październiku 1958 r. przejął dalsze prace związane z odbudową. Społeczeństwo pyrzyckie nie było w stanie podjąć tak olbrzymim obowiązkom. Liczba parafian wynosiła około sześciu tysięcy, a według dokumentacji na doprowadzenie budynku do stanu surowego potrzebna była kwota 3,5 mln zł. Z własnych środków Komitet Parafialny Odbudowy Zabytkowej Katedry zbudował w 1962 r. nowe sklepienie. Dzięki pomocy finansowej parafian naprawiono mury i filary, zbudowano dach, oszklono okna, wstawiono służki okienne i filarowe, położono posadzkę, wstawiono drzwi oraz witraż w oknie głównym o powierzchni 36 m², wybudowano nowy ołtarz z uzupełnieniem czterech rzeźb i zakonserwowano tryptyk, doprowadzono też energię elektryczną. Poświęcenie kościoła nastąpiło 15 czerwca 1969 r., a odbudowę zakończono 20 grudnia 1970 r. wmurowaniem ostatniej płyty przy wejściu głównym⁶³.

W latach sześćdziesiątych pojawiła się nowa funkcja związana ze społeczną ochroną zabytków – „społeczny opiekun zabytków”. Pierwszym społecznym opiekunem zabytków w Pyrzycach został Edward Rymar⁶⁴. W kwietniu 1965 r. zatwierdzono jego wybór jako korespondenta z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Szczecinie, zajmującego się kaplicą św. Ducha i Bramą Bańską. Edward Rymar był radnym IV kadencji (w latach 1965–1969) Miejskiej Rady

⁶⁰ Tamże, opinia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie co do przekazania do odbudowy ruin kościoła św. Maurycego w Pyrzycach.

⁶¹ *Kronika parafii św. Ottona w Pyrzycach*, rok 1958; J. Konieczny, *50 lat pracy duszpasterskiej księży Chrystusowców w parafii p.w. św. Ottona w Pyrzycach*, Pyrzyce 1995, s. 10, 15.

⁶² J. Konieczny, *50 lat pracy duszpasterskiej...*, s. 15.

⁶³ Tamże, s. 24.

⁶⁴ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/98, decyzja z 12 kwietnia 1965 r.

Narodowej⁶⁵. To przede wszystkim dzięki jego staraniom Miejska Rada Narodowa zwróciła uwagę na zabytki Pyrzyc.

W listopadzie 1969 r. 58. Drużyna Młodszo-harcerska „Czerwone Berety” ze Szkoły Podstawowej nr 3 w Pyrzycach wystąpiła do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie z prośbą o przekazanie jej do zagospodarowania na harcówkę baszty Pacholek (Prochowej) przy ul. Szkolnej⁶⁶. W styczniu 1970 r. Szczep Starszo-harcerski przy Liceum Ogólnokształcącym im. Aleksandra Zawadzkiego zwrócił się z prośbą o zagospodarowanie Baszty Sowiej. Zastanawia, czy harcerze brali pod uwagę tylko zagospodarowanie tych obiektów na własne potrzeby, czy może również pomoc w postaci prac społecznych przy remontach.

W marcu 1970 r. został zatwierdzony drugi i ostatni społeczny opiekun zabytków, a był nim Kazimierz Zapolski z komendy harcerskiej przy liceum ogólnokształcącym, jako korespondent zajmujący się Bramą Bańską⁶⁷.

Z niniejszego opracowania wynika, że stosunek władz lokalnych do średniowiecznej substancji zabytkowej w Pyrzycach był w dużym stopniu zależny od władz wojewódzkich i konserwatorskich. Władza przez długi czas narzucała społeczeństwu na tzw. Ziemiach Odzyskanych ochronę zabytków. Z czasem te role się wyrównały, a nawet zaczęły się odwracać. Odnosi się to do szerszego problemu, jakim jest stosunek przybyszów z Polski do poniemieckiego dziedzictwa kulturowego. W latach 1945–1970 trwał proces tworzenia się nowego społeczeństwa na ziemiach zachodnich i północnych. Dotyczy to również mieszkańców Pyrzyc. Właśnie w tym okresie wytwarzają się więzi społeczne i historyczne z regionem. W miarę integracji ludności napływowej z regionem zamieszkania więź ta z wolna się formowała i umacniała. Miało to istotny wpływ na stosunek do poniemieckiego dziedzictwa kultury. Początkowo dość powszechnym zjawiskiem była dewastacja zastanego krajobrazu kulturowego. Lokalne władze nie były w stanie poradzić sobie z ochroną zabytków; możliwe też, że ich funkcjonariusze nie rozumieli problemu.

⁶⁵ APS Oddział Stargard, zespół 96, sygn. 22: *Protokoły sesji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach 1965*, protokół I/65 z 26 lutego 1965 r.

⁶⁶ AZWKZ Szczecin, Spis akt za lata 1928–1980, sygn. II/210, pismo Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Pyrzycach do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie, 10.11.1969.

⁶⁷ Tamże, sygn. II/98, decyzja z 23 marca 1970 r.

W zachowanych aktach wyraźny jest brak zainteresowania substancją zabytkową, jednakże spora część akt z tamtego okresu się nie zachowała. Bardzo istotne były plany odbudowy miasta, które przecież w 90% uległo zniszczeniu. Prace nad planem zagospodarowania przestrzennego trwały kilka lat. Przy projektowaniu w szerokim zakresie uwzględnione zostało zachowanie substancji zabytkowej, w tym średniowiecznego układu miasta. Zmieniający się stosunek władz lokalnych do ochrony zabytków w opisanym okresie zależał od kilku czynników. Do najważniejszych należał problem finansowy, który był i jest utrapieniem wszystkich władz miejskich. Lokalna administracja w Pyrzycach odbudowywała i zagospodarowywała średniowieczne zabytki w miarę w swoich możliwości finansowych.

Ważnym czynnikiem był również osobisty stosunek przedstawicieli lokalnych władz wobec zabytków miejskich. Stosunek ten wyraźnie się poprawiał już od lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy to wkładano coraz więcej starań w ich odbudowę. Zaczęto dostrzegać i rozumieć problem zabytków jako dziedzictwa historycznego i kulturowego Pyrzyc. Opisany okres należy ocenić pozytywnie, jakkolwiek zdarzały się przypadki niedoceniań historycznej wartości zabytków.

**VERHÄLTNIS ÖRTLICHER BEHÖRDEN
ZUR MITTELALTERLICHEN DENKMALSSUBSTANZ IN PYRITZ
IN DEN JAHREN 1945–1972**

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel wurde bearbeitet auf Grund der Dokumentation, die sich im Archivbestand des Westpommerschen Woiwodschafskonservators der Kunstdenkmäler in Stettin befindet, und konkret in den Sachgruppen *Aktenverzeichnis der Jahre 1947–1990* und *Aktenverzeichnis der Jahre 1928–1980*. Diese Akten zeigen nicht nur den Verlauf der satzungsgemäßen Tätigkeit der genannten Institution, sie enthalten auch Korrespondenz des Woiwodschafskonservators mit den Regionalorganen der Verwaltung. Auf diesem Grund kann man ein gründliches Wissen vom Verhältnis der örtlichen Behörden zur hiesigen Denkmalssubstanz gewinnen.

Der Autor versucht zu zeigen, wie sich das Verhältnis der örtlichen Behörden zum mittelalterlichen Kulturerbe in Pyritz in den Jahren 1945–1972 geändert hat. Das ist ein unterschiedlicher Zeitraum. Nach der Anfangszeit der Improvisation hat sich die zentrale

Gewalt bemüht, ein Gefühl der Stabilität unter die Bewohner der West- und Nordgebiete Polens zu bringen. Die Denkmalsubstanzpflege wurde von oben organisiert. Die örtliche Verwaltung war nicht imstande, das Problem des Denkmalschutzes zu lösen, und es ist auch möglich, dass die Angestellten dieses Problem nicht verstanden, genauso wie die Mehrheit der Einwohner. In der Bearbeitung von Bebauungsplänen für die Stadt, vorbereitet von oben, wurde nach der Berücksichtigung des Schutzes von mittelalterlichen architektonischen Objekten sowie nach der Aufbewahrung der geschichtlichen und räumlichen Struktur der Stadt gestrebt. Schwacher Ausbildungsstand hiesiger Beamten war die Ursache für solchen Sachverhalt. Auf Grund von Akten kann man feststellen, dass die Angestellten (von Präsidium?) des Städtischen Nationalrates in Pyritz ein ungenügendes Wissen vom Verwaltungsverfahren besaßen. Erst ab den 1960er Jahren hat sich der Standpunkt der örtlichen Gewalt zu den städtischen Sehenswürdigkeiten deutlich verbessert. Man hat sich immer mehr Mühe gegeben, um die Objekte aufzubauen und zu sichern. Die mittelalterlichen Denkmäler wurden nach Finanzmöglichkeit der Stadt wiederaufgebaut und eingerichtet. In den sechziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts hat man die meisten Denkmäler in Pyritz restauriert.

Die erste Etappe dauerte von 1962 bis 1964. In diesem Zeitraum wurden der Eulenturm und ein Teil der anliegenden Stadtbefestigungen gesichert. Die nächste Phase der Arbeiten begann im Jahre 1966. Die Befestigungen am Eulenturm als auch die Stadtmauer wurden an der Strecke nicht länger als 300 m renoviert. Parallel zur Renovierung der Stadtbefestigungen dauerte der Wiederaufbau der ehemaligen St.-Moritz-Kirche. Der Wiederaufbau der Kirche wurde nach der Kirchenquelle überwiegend von der Bischofskurie und der Stadtgemeinschaft finanziert. Einen winzigen Teil steuerte der Staat dazu. In den Denkmalpflegerakten kann man jedoch vom positiven Standpunkt der Woiwodschafts- und Lokalverwaltung zu dieser Initiative lesen.

Übersetzt von Ewelina Kaczmarek